

XVI. MENDEKO BIZKAIERAZKO ERREFRAUEZ: I. GARIBAIEN BILDUMAK

JOSEBA A. LAKARRA

1. AINTZINEKOAK *

1.1. Garai beretsuko lapurterarenaren tamainara iristen ez bada ere, corpus aski zabala aurkezten digu bizkaiera zaharrak¹; aldameneko euskalkiak baino narago delarik, alde honetatik, testuek damaiguten informazioa haietatikoa baino jori eta ñabarrago ere bada sail gehiagotatik ilkia izanik².

* XVI. mendeko errefrau bildumen gaia zegokion Donostian E.H.U.aren 1985eko Udako Ikastaroan (irailaren 7an) bizkaiera zaharraz irakurri behar nuen txostenaren 2. zatian. Bertan biz. zah. ak filologiaren aldetik dituen arazoetarik bat erakutsi nahi nuen, adibide praktiko gisa, txostenaren 1. koan hizkuntzaz mintzatu ondoren. Zati hau uste baino gehigo luzaturik, ez nuen filologiaz hitzegiterik izan eta, pentsaturik —agian oker— norbaitek zer bait interesgarririk eriden zezakeela arazo zahar hauetan, zehaztasun batzu erantsirik argitara ematera deliberatu nintzen errefrautegi zaharrei buruzkoa. «Zehaztasun» horiek, ordea, nik uste baino bide eta bidexka gehiagotan barrera eraman naute eta oraingoz ez dut ematerik gai honi buruzko ikerketa zabalago baten lehen hasikinak baizik.

«Bizkaiera zaharra gainerako euskalkien artean» izenarekin ilkiko da aurki aipatu txostenaren 1. ko zatia eta han idoro daiteke nahi ezkerro bibliografia aski xehea hizkera horretaz eta baita segidan aipatuko ditudan testuez ere.

1. Hots, lehendabiziko testuetan hasi eta Larramendirekin amaitzen den biz. ren historiaren garaiak. Aurreko oharrean iragarri laneko 1. ko atalean laburtu ditut Larramendi mugarriztat hartzeko arrazoiak.

2. Araberaren materialeetarako ik. bedi *N. Landuchio. Dictionarium Linguae Cantabrigiae (1562)* ren M. Agud eta K. Mitxelenaren argitalpena (Donostia 1958), Gamizen poesiak —azken argitalpena J. Goikoetxea Maiza zenaren *Juan Bautista Gamiz Ruiz de Oteo. Un poeta bilingüe alavés del siglo XVIII*, Gasteiz 1984— eta, agian, TAV en ematen diren 1610eko bertsoak; beren azterketarako ik. K. Mitxelenak Landucciri egin sarrera, bere «Sobre la lengua vasca en Alava» (in *Vitoria en la Edad Media*, Gasteiz 1982, 298-306) eta E. Knörren «Gamizen hizkeraz zertxobait», *Euskera* XIX (1974) 218-230. or. Gipuzkera zah. ari buruz ez dazagut lan orokorrik; testu garrantzitsuenen erreferentziak aurki daitezke ASJU XIX-1 (1985) 235 eta hur. or. Gainerakoetarako ik. TAV eta I. Sarasolaren «Contribución...»; prestatzen ari naiz guztion argitalpena.

Prosan, halabeharrez, dotrinak eta antzekoak dira nagusi, abondo bait ditugu (nahiz eta, beharbada, ekoiztuak oro ez ezagutu)³ Betolazaren 1596koan hasita⁴: Kapanaga mañariarraren 1656koa, XVII. mendekoa baina fetxagabea dugun *Viva Jesus* deitu ohi dena, 1678ko Amiletaren Antzuola aldekoa, 1691ko Zubia durangarrarena. Hau 1700 artekoari dagokionaz; XVIII. mendean, eta mugatzat hartuko dudan Larramendi heldu arte, beste bi durangarrenak: Arzadunen 1731koa eta Urkizuren 1737koa. Guzti honez gainera baditugu XVI. mendearen hasierako San Frantziskoren ordenako erregelako formula bat eta XVII. mendearen bukaerako bulda labor batzu ere.

Prosa ez-erlijiozkoan, Frai Juan de Zumarraga durangarrak bere arrebari 1537an egindako gutun bat, Iburguen-Cachopin kronikan datozen Andramendiko apokrifoak, Mikoletaren *Modo breue de aprender la lengua vizcaína* (1653) itzuli elkarrizketa atseginak, eta Mendiaren kuadruko zati laburra gordetzen ditugu.

Bertsotan era askotako poesia dugu: 1) Ahozko tradizioetik Garibaik eta bestek bildu herri kanta (Olaso eta Milia Lasturkoarena bezalako eresiak, Arrasate, Sandailia eta Beotibar legezko baladak), 2) poesia liriko landua (Oihenart eta Mikoletaren bitartez ezagutua, adibidez) eta 3) poesia historikoa («Egiaren gorazarrea», «Bertso bizkaitarrak» eta Iturberen lauhoak, guztiak XVII. mendekoak). Bertsotan idatzia da Pedro Ignacio Barrutiaren *Acto para la Nochebuena* antzerkia ere.

Corpusaren aurkezpen honen amaierarako utzi ditut beren hizkuntza eta egituragatik aurreko bi sailen tarteko dugun erre-frauena. Haatik, beren garrantzia berebizikoa da oso hizkuntz eredu zaharkituak bait dituzte, XVI. mendearen bukaerako bildumak izan arren aurreragoko denboretako ezaugarriak gordez. Hori, bidenabar, herri kantekin batera duten tasuna da, biek mantentzen bait dituzte —edota hortan saiatzan bait dira bederen— hitzez hitz etorkizko testuaren perpausak⁵. Aurrerago aipamen zabalagoa

3. Cf. J. Urkixo «Cosas de antaño. Las Sinodales de Calahorra», *RIEV* 14 (1923) 335-52.or., batez ere 335-9.or., eta K. Mitxelenaren *Historia de la literatura vasca* (Minotauro, Madrid 1960) 60-62.or. bibliografiarekin.

4. Honi buruzko azken berriak E. Knörrek aurki aterako duen ohar batean *ASJU*n bertan.

5. Cf. «Bizkaiera zaharra gainerako euskalkien artean» lanaren 2. atalean, non erakutsi nahi izan bait dut egungo zenbait herri kantatan aintzina-goko hizkuntzaren ezaugarriak gordetzen direla.

egiteko asmoa dudanez gero, bego oraingoz beren erreferentzi soila: 1592 baino lehenagoko edo, eta 1592ko Garibairen 63 eta 64 errefracunako bi sorta, eta 1596an Iruñean argitaratutako egile izen-gabea; dakigunez, azken hau da handiena, dagoeneko 560 errefracun ezagutzen bait dizkiogu eta oraindik beste asko ere bazituen, seguru asko⁶.

1.2. Orain arte ikusi dugunaren arabera iturri ezberdinak eta aski ugariak ditugu bizkaiera zaharra ezagutzeko; haatik, ezin esan daiteke ezagunegi denik, eta ezta ere, gehituko nuke, honen ondorio gaiztoak saileko ikerlari urrien eremu txikian pairatzen direla soilik. Benetako dokumentuak miatu gabe beren burutik bizkaiera (eta orobat gainerako euskalkiak) zer den eta zer izan den asmatzen eta erabakitzen saiatu direnak albo batera utziaz⁷, ez dirudi bizkaieraren historia (ez eta gainerako euskalkiena ere seguruenik) aski ikertu denik, nahiz eta agian hortarako materialerik gehien aurkeztu⁸.

Materialeak, ordea, ez dira dena: bildu, landu, txukundu eta behar bezala argitara beharra dago. Hots, filologiazko aurrelan hori premiazkoa da gero hizkuntzalariak (eta halaber literatur ikertlariak) arrisku gutxiagorekin baliatuko badira beren azterketetan. Lehenago ere aipatu izan dut inoiz Meilleten hurrengo pasarte hau baina ez deritzot gehiegi berriz hemen emateari, ongi bait zekien hark zertan ari zen:

Pour les langues anciennes, le linguiste doit recourir à une philologie de précision: on s'est parfois imaginé que le linguiste peut se contenter d'à peu près philologiques; il a besoin tout au contraire de tout ce que les méthodes philologiques les plus exactes permettent de précision et de rigueur⁹.

6. Eta gogora bedi, bestalde, Urkixok (*Los refranes de Garibay, RIEV*² 27, 508.or. oharrean) galdutzat eman zituen *Algunos Refranes castellanos con su correspondencia en vascuence*.

7. «Bizkaiera zaharra...» lanaren atal batean mintzatu naiz —K. Mitxelaren bidetik— «hiperbizkaiera»z (eta baita «hiper-» edo «semi-» gipuzkeraz ere). Laster izango dugu hiperb.ri. buruzko I. Lakaren azterketa sakona ere.

8. Ohar interesgarriak dira Azkueren *Morfologian* eta «Evolución de la lengua vasca»n eta I.koari Altubek jarri zizkion eraskinetan; Lafon eta, batez ere, Mitxelaren lanak ere aurrerapen handiak dira baina oraindik monografia zein sintesi falta nabarmena da.

9. A. Meillet, *La méthode comparative en linguistique historique* (Paris 1970, I.ko argitalpena Oslo 1925) 110.or.

1.3. Corpusa bezain aberats eta zabal bide da filologi arazoan sailkapena ere¹⁰: testu batzu zatika baino ez ditugu ezagutzen (Betolazaren eta Zubiaren dotrinak, Garibaik bildutako kantak, *Refranes y Sentencias*, Egiaren gorazarrea); beste batzu beranduago-ko idazleen aipamenez edota kopia edo edizio berriagoetan (RSen zati batzu, Zumarragaren gutuna, Garibairen erretra bilduma bata, *Viva Jesus*, Zubia eta Arzadunen dotrinak, «Bertso bizkaitarrak», Foruko Marijesi bilduma); behin baino gehiagotan ez dugu beren datarik ezagutzen (aipatu *Viva Jesus*, Barrutiaren *Actoa*), usu testuak ez daude oraindik ongi ezarriak edota azalpen-zai ditugu; badira, azkenik, gure eskuetara iritsi ere ez direnak (XVIII. mendeko antzerki bat esate baterako)¹¹ edota oraindik —hala nahi genuke, behintzat— eriden ez ditugunak¹²... Badute, beraz, aski lan filologoen nahiz eta garrantziko urratsak dagoeneko emanak izan^{12 bis}.

Hizkuntzaren historia arduratzen direnak ere testuotaz artutuko bide dira zeren eta, Mitxelenak esan izan duen bezala, historia horrek (orok legez) dokumentuetan oinarritu behar bait du:

La idea de que la historia propiamente dicha de una lengua, de la vasca como de cualquier otra, sólo puede edificarse sólidamente sobre documentos fechados y localizados con la mayor precisión posible, no ofrece ninguna novedad. A lo sumo, acaso no esté difundida entre nosotros cuanto fuera necesario... lo demás —gehitu du— no es más que extrapolación, que sólo vale si tiene el firme punto de apoyo de datos seguros y sirve para explicarlos diacrónicamente¹³.

Beharrezko ditugu, beraz, bizkaiera zaharreko testuak euskalki horren historia egin ahal izateko, bere eboluzioaz jabetzeko, aldatuz joan bait da hizkuntza eta hizkera guztiak bezala. Gainera, ahalik eta testurik zaharrenak ditugu beharrezko, soilik haiek eraman bait gaitzake urrutienik denboraren katean barrena. Bakarrik testuak ongi miatu ondoren murgil gaitzake ur sakonagoetan,

10. Hemen zerrendatu baino ezin baditut ere, tesirako prestatzen ari naizen biz. zah.aren edizioaren hitzaurrean aztertu gogo ditut xeheki.

11. Cf. Azpiazu'tar J. «Euskera zarraren apurtxoak» in *Bigarren Euskalgunetako itzaldiak Donezteben*, Bermeo 1926.

12. Hau inprimategian zela I. Mozosek bizko XVII. mendeko labur baten berrieman du; ik. *Ihauteria euskal literaturan (=Hizkuntza eta Literatura 7, Eusko Ikaskuntza) Zarautz 1986.*

12 bis. Bereziki TAV eta «Contribución...» ditut gogoan.

13. Ik. «Descubrimiento y redescubrimiento en textos vascos», *FLV 8* (1971) 149.or.

haietan ikasiaren arabera aitzinagoko garaietan zer zitekeen iker-tzen (asmatzen) saiatuaz:

Para dedicarnos con tranquilidad a la prehistoria, habremos pues de esforzarnos en adquirir el conocimiento más exhaustivo posible de los datos disponibles, sin dejar ninguno de lado y sin ahorrarnos molestias en buscarlos y comprobarlos¹⁴.

1.4. Mitxelenaren azken kontseilu honi jarraiki nahi natzaio lan honetan XVI. mendeko bizkaierazko bi errefrau bildumaren egi-le eta etorkiaz aritzean. Baliteke irakurleak erabat berririk edota ezkutuegirik ez eridetea; ez bide da segurki beste munduko gauza ondorio gisa «Garibairen errefrau bildumak Garibairenak dira» eta «ez dakigu 1596ko bilduma izengabearen egilearen izena» esanaz amaitzea. Alabaina, itxadoten dut zertxobait aurreratzea, alde batetik ez bait dute guztiek beti hori onartu eta, bide batez, besterik ere ikusiko delakoan bait nago; orobat, begibistakoa diru-dienaz mesfidatzean datzala deritzot segurtasunen bat lortzeko lehen baldintza, nahiz eta ikertu ondoren aitzinekora bihurtu. Orduan ere ez zait alferra iruditzen: oinarriak sendoagoak dirateke, behintzat, eta hori ez da gutxi.

1.5. Bidenabar, ia lan osoan zehar Urkixoren kontrakarrean arituarren eta haren ondorioetarik beste erabat ezberdinetara iritsi, adierazi nahi dut nire harenganako ezagutza, horrenbeste eta gehiago ere merezi bait du bere RSen edizioaren 75 urte betetzen direnean; inoiz, orain bezala, harengandik hurruntzen garenean ere, berak bildutako eta guztien eskutan jarritako testu, lanabes eta berriez baliaturik hurrun bait gaitzke: Urkixo izan zen zen-bait (aski gutxi) *amateur* eta *dilettante* (gehienbat aberatsen) jo-las izatetik euskal filologia plazara eraman zuena¹⁵.

14. Ik. *Lenguas y protolenguas* (Salamanca, 1963) 14-15.or.

15. Ik. K. Mitxelenaren «Urquijo y la Sociedad de Estudios Vascos», *ASJU* V (1971) 47-66, batez ere 56 eta 65-66.or.

2. SARRERA GARIBAIEN ERREFRAUEZ

Esteban de Garibai erregearen kronista famatuak bere oroi-tzapenetan ¹⁶ dioskunez bi errefrau sorta osatu zituen Juan de Idiaquez Felipe II.aren kortisauaren eskariz:

El señor don Juan de Idiaquez, del Consejo de Estado de su Magestad, deseó otros refranes en su lengua vascongada sobre los que le di antes en un quaderno, y en 18 de julio de este año de [15]92 le envié otro dellos á Valladolid con su interpretación interlinear, palabra por palabra, y en el sentido de ellos para su mejor declaración. Recibiólos en Valladolid, yendo en compañía de su Magestad al viaje que se dirá abaxo en suma y respondiome con mucho gusto de su recibo ¹⁷.

Urkixok erakutsi duen bezala, bi bilduma horiek ez dira guginaino eskuizkribaturik heldu, baina bai, aldiz, XVII.mendeko *Refranes en Bascuence compuestos por Esteban de Garibay y Camalloya* bat, Madrilgo Biblioteca Nacionalean G 139 zenbakia daramana ¹⁸; bestalde, Benito Maestrek Francisque Micheli XVI. mendeko kuadernotxo bat erregalatu zion euskal errefrauekin eta hilen eta egunen izenekin eta zenbait aditzekin Michel Madrilen zenean 1846an, eta kuaderno horretaz baliatu zen hau bere Oihenarti buruzko liburuan errefrauak eraskin gisa emateko:

Pag. iv de l'introduction, nous avons parlé d'un recueil de proverbes basques conservé parmi les manuscrits de la Bibliothèque nationale, à Madrid: quelque diligence que nous ayons faite, nous n'avons pu réussir à retrouver le volume qu'on nous avait signalé comme contenant ces témoignages de la sagesse euskarienne; mais un savant espagnol, Don Benito Mestre, dans la compagnie duquel nous avons passé quelques moments agréables pendant notre séjour à Madrid en septembre 1846, nous a fait don d'un cahier in-folio, qui pourrait bien être le recueil tant cherché. C'est un manuscrit sur papier, d'une écriture du XVIe

16. *Memorias de Garibay* in *Memorial histórico español* VII, RAH, Madrid 1854, apud Julio Urkixo *El refranero vasco I: los refranes de Garibay* ² 497 eta hur.; ikusi dut Garibairen liburua ere baina orain axola zaigun guttia badator Urkixoren lanetan eta handik aipatuko dut behar dudanean.

17. Apud Urkixo, *op. cit.*, 505.or.

18. Id. 505-9.or.

siècle contenant, outre *algunos refranes de la lengua bascongada*, 1.º *Nombres de los meses en la mesma lengua*; 2.º *Los de los días de la semana en ella*; 3.º *Algunos verbos masculinos y femeninos en la mesma*. Il se compose de quatorze feuillets, et sur le premier il porte pour n.º d'ordre Cc. 79. Nous n'avons pas de meilleure occasion pour donner les proverbes qu'il renferme¹⁹.

Urkixok jakin zuenez²⁰ Cc. 79 zen, hain zuzen, Madrilgo BNtik aspaldi falta ziren *Refranes del Vascuence* batzuen zenbakia, eta, nahiz eta hontaz ez dioen ezer F. Michelek —agian ez komeni— handik ilkiak errefrauak.

Dakidanez, orain arte gai hau ukitu duten guztiak ados daude bigarren bilduma Garibairena dela esatean²¹, XVI. mendeko beste biltzailereren izenik ez ezagutzeaz at, Garibaik bere bigarrenaz zioenari ongi bait dagokio. Alabaina, eta lehendabizikoa, hori ere Garibairena ote?

3. URKIXOREN HIPOTESIA

3.0. Julio Urkixo ezezkoetan zegoen. Bi sortak —hemendik aurrera Zubiaur eta Arzamendirekin A eta B deituko ditugunak²²— gonbaratu ondoren 37 errefrau errepikaturik aurkitzen dira bietan²³:

19. Saiatu banaiz ere, ez dut Michelen liburua ikusterik izan eta Urkixoren lanetik (*op. cit.*, 507, oharrean) aipatzen dut. *Postscriptum*. Lortu ahal izan dut azkenik ere liburu horieta baieztatu dezaket Urkixok ez zuela ez errata ez aldaketarik egin.

20. *Op. cit.*, 508.or.

21. Cf. adibidez Mitxelena eta Villasanteren literatur historiak eta Lafonen liburua.

22. Nahiz eta, gero ikusiko ditugun arrazoiengatik, hobe zukeen justu alderantziz deitzea, nahiago izan dugu aurrekoenean mantentzea nahaspilarik ez sortzeko: Beraz, Cc 79=B. G 139=A.

23. *Op. cit.*, 509.or.

A	B	A	B	A	B
1	29	28	5	55	Ø
2	1	29	Ø	56	10
3	7	30	44	57	34
4	17	31	Ø	58	9
5	2	32	56	59	Ø
6	51	33	58	60	Ø
7	41	34	57	61	Ø
8	Ø	35	22	62	53
9	33	36	30	63	Ø
10	21	37	45		
11	Ø	38	Ø		
12	18	39	Ø		
13	32	40	Ø		
14	46	41	40		
15	Ø	42	Ø		
16	52	43	Ø		
17	50	44	47		
18	Ø	45	29		
19	8	46	11		
20	39	47	Ø		
21	28	48	27		
22	Ø	49	Ø		
23	Ø	50	Ø		
24	25	51	Ø		
25	6	52	Ø		
26	Ø	53	31		
27	Ø	54	Ø		

Hara Urkixoren iruzkina:

Hay, por lo tanto, en las dos colecciones un fondo común de 37 refranes: y, si como es probable, la del siglo XVI, es decir la Cc. 79, es la de Garibay, no parece poder admitirse que la G. 139 sea copia exacta de ninguna de las dos enviadas por Garibay a Idiáquez, y mucho menos copia y compilación de las dos. A mi juicio la colección G. 139 podría ser de algún vascófilo muy posterior, el ms. es del siglo XVII, que la compuso teniendo a la vista la de Garibay, pues no parece probable que este enviara a Idiáquez por segunda vez 26 refranes [sic, 37en ordez], que ya le había enviado antes.

Esta razón y las que expuse en mi *Preámbulo a Los Refranes Vascos de Sauguis*, me indujeron a proponer, aunque con gran desconfianza, la hipótesis, de que una de las colecciones de Garibay fuera la anónima de 1596, hipótesis acerca de la cual no me extiendo aquí, pues es más natural vuelva a tratar de ella en mi introducción al comentario del *Unicum* de Darmstadt²⁴.

24. *Op. cit.*, 510.or.

3.1. Damurik ez zuen inoiz atera, RSen ondoren eman nahi zuen «sarrera» hori; bilduma horren argitalpena RIEVen 1933ko alean bukatu zen eta Urkixo lana prestatzen ari bazen ere ez zuen argitaratzerik izan —ez segurki gogo eta datu faltaz—.

Lan horren peitu, hara zer zioen RSen egileaz Zalgizeren erre-frauen argitalpenari jarri zion hitzaurrean:

No se tiene la más remota idea de quien fuera el autor o coleccionador de *Refranes y Sentencias*, ni me consta que nadie haya mostrado vehemente deseo de averiguarlo. La fecha de la impresión, juntamente con algunas otras coincidencias, ha despertado en mí la *sospecha*, (observe bien el lector que no digo el *convencimiento*), de que tal vez no fueran ajenos a dicha publicación D. Esteban de Garibay y Çamalloa o su amigo Don Juan de Idiáquez²⁵.

Uste honen atzetik goian ikusi Urkixoren Garibairen errefrau bildumei buruzko teoria dago, hots, Garibairen bi bildumetarik soilik bat ezagutzen dugula (B), bere izenean dabilen bestea (A) ez bait litzateke berea baina norbaitek haren materialez baliaturik osatua. Beraz, 1596koa izan daiteke —Urkixok oso zuhurki gazti-gatzen du ez duela azken hitza esan nahi— faltatuko litzaugukeen Garibairen bigarrena:

Conocidos son, por haberlos publicado la Real Academia de la Historia, según se ha indicado antes, los *Refranes Vascongados recogidos y ordenados por Esteban de Garibay y Çamalloa, Cronista de S.M.* Claro es que estos son distintos de los contenidos en *Refranes y Sentencias*: pero ¿no envió anteriormente Garibay a Idiáquez otros refranes vascongados, cuyo paradero se ignora? Y si esto es cierto, ¿no serían estos los publicados en 1596?

Confieso ingenuamente que carezco de datos suficientes para contestar afirmativamente a semejante pregunta; mas previa esta aclaración, no creo haya inconveniente en exponer algunas consideraciones que la lectura de *Refranes y Sentencias* y de las *Memorias* de Garibay me ha sugerido; tanto más, cuanto que quizás con esto se anime alguno de mis lectores a poner en claro este asunto²⁶.

25. «Los refranes vascos de Sauguis», RIEV 2 (1908) 682.or.

26. *Op. cit.*, 683.or.

3.2. Bost arrazoi ematen ditu RS Garibaik egindakotzat edukitzearen alde ²⁷:

1) Garibaik 1592an eta urte horren aurretik edo bidali zizkion bere errefrau sortak Idiaquezi eta 1596an argitaratu zen RS; ez da ezinik, beraz, alde honetatik.

2) 1596ko bilduman Bizkaiko eta Gipuzkoako handi-mandiei buruzko errefrauak dira eta ez zen garai hartan Garibai baino genealogista hoberik horrelakoak ezagutzeko; bere beste lanetan ere ezarri zuen, gainera, haiei buruzko zenbait bertso eta esaera.

3) Delako handi-mandiok (Butroe, Muxika, Iburguen, Olaso) Idiaquezen familiakoak ziren eta baita, agian, Garibairenak ere; ez litzateke harrizkeoa horiekiko esaerak bai Garibaik eta baita Idiaquezek ere ezagutzea eta are biltzea.

4) Idiaquez, dakigunez bederen, ez zen Iruñean bizi; bai, ostera, haren semea eta honek hiru liburuxka argitaratu ere zituen.

5) Azken arrazoa RSen hizkerari dagokio. Aurreko ikerlarien iritziak batzen ditu Urkixok berea eman baino lehen: Van Eysek bere 1896ko argitalpenaren hitzaurrean bilduma gipuzkeraz dela dio nahiz eta bizkaieraren eragin nimeñoa ere izan; Vinsonentzat errefrau gehienak gipuzkeraz dira baina badira bizkaierazko hainbat eta baita hegoaldeko eta iparreko goinafarrerazko batzu ere. Larramendirentzat RSetako hizkera gipuzkera eta bizkaieraren nahaste bat litzateke, baina bigarrena nagusi delarik eta Azkuek, azkenik, bizkaiera hutsean direla dio, nahiz eta egun zenbait hitz Bizkaian ez erabili eta bai Lapurdin. Urkixoren aburuz RS Arrasaten XVI. mendean hitzegiten zen legez idatziak izan daitezke:

Ahora bien; dada esta mezcla de ambos [bizk. eta gip., Larramendik esan bezala] dialectos en el texto en cuestión y teniendo en cuenta que aun cuando el pueblo en que nació Garibay forma parte de Guipúzcoa, pertenece por su habla al dialecto vizcaíno, ¿sería temerario suponer que los *Refranes* y *Sentencias* estuvieron redactados en su mayoría en el vascuence que se hablaba en Mondragón en el siglo XVI? Suposición es ésta que a mi entender no debe ser echada en olvido ²⁸.

27. *Op. cit.*, 684-6.or.

28. *Ibidem.*

Eta, berak hori ezin segurtaturik, honela amaitzen zuen:

Nadie está quizás en mejor situación para averiguar lo que en ella pueda haber de cierto, que el genealogista mondragonés y colaborador de esta REVISTA sr. de Guerra²⁹.

3.3. Guerrak RIEVen hurrengo alean argitaratu zuen gutun batez ihardetsi zion Urkixori, haren hipotesi guztiak goitik behera onartuaz. RSetako errefraua irakurri ondoren gehienak Oñati, Arrasate, Aramaio, Otxandio, Legutio eta Arratiako inguruetan bilduak lirateke bere ustez, bere bulegora zetozen baserritarren hizkeraren antza bait zuten:

Considero muy plausibles las suposiciones de V. al atribuir a Garibay la colección de *Refranes y Sentencias* impresa en Pamplona en 1596 [...] he formado el juicio de que fueron en su mayor parte recogidos en Oñate, Mondragón, Aramayona, Ochandiano y sus comarcas limítrofes de Arratia y Villarreal, sobre todo en estas dos últimas. El lenguaje no difiere en su general sabor, del que oigo todos los días en mi bufete a los caseros de las comarcas apuntadas³⁰.

Halaber, Guerraren ustez, Idiaquezen eskariari hobeki erantzuteko Garibaik alde hartako herikideei eskatuko omen, eta haiek bidali datuez osatuko omen zuen bere sorta (RS):

V. que conoce las *Memorias* de nuestro insigne cronista, sabe las muchas relaciones de amistad y parentesco que el buen D. Esteban contaba en esta región, y la continua correspondencia que con ellas mantenía, como su solícito y eficaz agente en Corte cerca del gobierno de Felipe II. Comprenderá, por lo tanto, que lo sucedido, en cuanto a este particular, fué, sin duda alguna, que D. Juan de Idiaquez pidió los refranes a Garibay, quien a su vez, para complacerle mejor, los solicitó a sus paisanos, y con los datos que estos le remitieron, ordenó su colección; en la que es de notar, que apenas hay dos que se repitan de los *Refranes Vascongados* insertos por la Real Academia en el tomo VII del *Memorial Histórico*. Si las dos colecciones no fuesen de un solo autor, las repeticiones abundarían seguramente³¹.

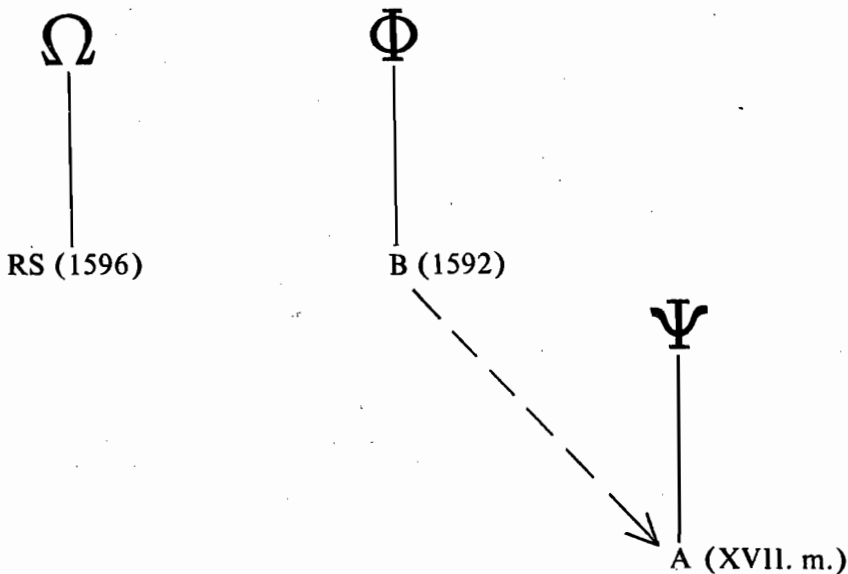
29. *Ibidem*.

30. Ik. Urkixoren «Los refranes vascos de Sauguís (apéndice)», RIEV 3 (1909) 144-5.or.

31. *Op. cit.*, 145.or.

Azkue ere ez zegoen *RS* Garibairi leporatzearen aurka Urkixori beste gutun batean ziotsoenez³²; alabaina, honentzat, geroago Mitxelenarentzat³³ bezala, Arrasateko hizkeraren baino Orozkokoaren antz handiagoa zuen *RSetakoak*; dena den, Urkixok dioenez, zailtasun hori gainditzen omen da alde hartako laguntzaileak erabili zituela suposatuz³⁴. Bestalde, *RSetan* ba omen da Orozkon ez baina Leintz aldean bai erabiltzen den formaren bat, 517.eko *beranquetan* edo *emaiten* bezala³⁵.

3.4. Aurreko gogoeta guztion arabera honako hau genuke, Urkixoren ustez, *RS*, *A* eta *B* bildumak lotzen dituen *stemma*³⁶:

32. *Ibidem*.

33. Cf. «Euskal iztegitilleak XVII-XVIII. mendeetan» *Euskera* VI (1961) 21.or.

34. Cf. *RIEV* 3 (1909) 145.or.

35. *Ibidem*.

36. Neuk eraikia; uler bedi bai Ω eta bai Φ Garibairenak direlarik. A. Blecuari jarraikiz (*Manual de critica textual*, Madrid: Castalia 1983, 61-2 eta 70.or.) letra greziarrek orijinal idealak adierazten dituzte / — — —> / ikurrak kutsadura. Ω eta 1596ko bildumaren artean eta Ψ eta Aren artean testu bat edo gehiago izan zitekeen guk ezagutu ez arren; Φ eta B-ren artean, aldiz, ez dirudi horrelakorik gerta zitekeenik B Garibairen eskutikoa izanik.

4. HIPOTESI BERRI BAT

4.0. Lehendabiziko buruan (§ 4.1. - 4.6.) A —zehazkiago, W, honen orijinala—, eta B Garibairenak direla frogatzen saiatuko naiz. Sei arlotan banatuko ditut ene arrazoibideak: bildumen tamaina (§ 4.1.), A-ko kopiagilearen egileazko lekukotasuna (§ 4.2.), A eta B-ko errefrauen ordena (§ 4.3.), hizkuntza (§ 4.4.), A osatzeko B ez den beste orijinal baten beharra (§ 4.5.) eta A eta B-ren grafiazko lotura (§ 4.6.).

Bigarren buruan (§ 4.7. - 4.9.) RS ez dela Garibairena baina egile ezezagun bat(zur)ena erakutsi gogo dut. Honetarako bi eratako argudioak erabiliko ditut, grafiazkoak (§ 4.8.) eta hizkuntzazkoak (§ 4.9.), aurretiaz Urkixok RSei buruz eraikitako teoriaren ahuleziak agertu ondoren (§ 4.7.). Esan gabe doa, RSei bere aldetik ere frango buruhauste eta galdera sortzen dutela testukritikari dagokionez; haatik, beste lan baterako utziaz RSen azterketa monografikoa, oraingoan soilik Garibairen sortez egin dezakeen argiatatik dakart hona bilduma hori.

Bi atalak dira elkarren osagarri, bateko gogoeta eta ondorioek bestekoak laguntzen eta indartzen dituztelarik; ene ustez bata zein bestea aski litzateke Urkixoren teoria deuseztatzeko. Alabaina biak ukitu nahi izan ditut —irakurlea areago nekatzeko arriskua pairatuz— haren ordezkotzat baten oinarriak sendotzeko.

Segidan azaltzen ditut ene arrazoiak

4.1. «Cuaderno» hitzak ez du egun esanahi bakarra, edota hobe, «orri bilduma ez handiegizat» ulertu ohi bada ere beti, bilduma horren tamaina eta baita orriena ere aski ezberdina izan ohi da batetik bestera. Garibaik osatu zituenak, aldiz, tamaina berekoak edo beretsukoak bide ziren «un quaderno» eta «otro dellos» bidali zituela esateko, bigarren sorta handiagoa edo txikiagoa zen markatu gabe, lerroz-lerroko itzulpena eman zuela markatzen duen bezala. Ez bide zuen horrelako zehaztasunik egiteko beharrik ordea, hitzak berak aski bait zioen garai hartan tamainaz; hots, orain baino askozaz tamaina mugatuagoa zedukan quaderno batak; hara nola azaltzen duen *Diccionario de Autoridades*ek XVIII. mendearen erdialdean:

Quaderno. sim. El conjunto ò agregado de algunos pliegos de papel doblados y cosidos en forma de libro... Llaman también el libro pequeño, ò conjunto de papel, en que se lleva la cuenta

y razón, o en que se escriben algunas noticias, ordenanzas o instrucciones: como el Quaderno de Millones, de la Mesta, &c...Llaman en la Imprenta al compuesto de quatro pliegos metidos uno dentro del otro.

Ez dirudi bigarren adiera dagokionik Garibairen erabilerari, ez dagozkion bezala hemen kopiatu ez ditugun «karta sorta» eta «ikasle zigor»; lehendabizikoaren eta hirugarrenaren arabera «cuaderno» deitzeko bilduma batek lau orri beharko zituzkeen izan, edota ez askoz gehiago (*algunos*) behintzat. Cobarruvias bere 1611ko *Tesoroan* —soilik 20 bat urte beranduago Garibairen hitzetatik— laburragoa da: «se dixo, porque ordinariamente es de quatro pliegos; y así se llaman quaterniones cerca de los impressores»³⁷.

4.1.1. Bada, hamabi orrialde ditu A-k³⁸ eta hogeitazortzi B-k Michelek zioenez³⁹, baina gogora bedi bigarren honetan euskarazko hilen eta egunen izenak eta zenbait aditz ere bazela⁴⁰; batak 64 erretrau ditu eta 63 besteak, biek dituztelarik gaztelerazko lerroz-lerrozko itzulpenak eta oharra hitzen eta erretrauen erabileraz, bidenabar, RSetan behin ere agertzen ez direnak.

Bestalde, RSen orijinala Darmstadt-eko alea baino luzeago ez balitz ere —eta dagoeneko badakigu ba zela—⁴¹, 64 orrialde ditu, 16 pliego beraz; tamaina diferentzi handiegia A eta B-rekin ezer esangabe uzteko eta sorta handiegia «otro quaderno» soilarekin aski izateko.

4.2. Ez zait alferrrikakoa iruditzen A-ren izenburua gogoratzea: *Refranes en Bascuence compuestos por Estewan de Garibay y Çamalloora*. Zergatik jar zezakeen izenburu hau inork baldin eta Garibairena ez balitz? Urkixok nahi bezala Garibairen bilduma batz

37. S.u. Ik., oster, Larramendiren erabilera aurreraxeago baina gogora bedi jada XVIII.mendearen erdialdekoa dela.

38. Ik. Zubiaur eta Arzamendik beren lanaren eraskinean ematen duten facsimilea.

39. Ik. gorago § 2.

40. Gainera B-ko erretrauen gaztelerazko azalpenak luzeago izan ohi dira.

41. Cf. K. Mitxelenaren *Estudio sobre las fuentes del diccionario de Azkue* eta gainerako lanak: «RSen zenbait arazo»n arituko naiz hontaz luzeago.

(B-z) baliaturik egina balitz ere ez zukeen horrelakorik jarriko eta bai «urliaren bilduma» edota, zintzoagoa izanik delako urlia hori, «Urliak Garibairi erantsitako errefrauak», «Garibairenetarik atera eta Urliak erantsitako errefrauak» edo antzeko zerbait; zeren eta zer zentzu du Garibairen izenean jartzeak harenak ez diren hainbat, ia sortaren erdia inguru?

4.3. Gainera ez dirudi A osatzeko B erabili zenik, bien gonbaraketarik arinena ere horren kontra mintzatzen bait da bortizki. Ikusi ditugu gorago A eta B-k batera eta bakoitzak bere aldetik dituzten errefrauak. Alabaina, gonbaraketa horrek ezer erakutsiko badu ez da A/B ordenan egin behar, goian Urkixori jarraikiz egin bezala, baizik eta B/A alderantzizkoan, soilik horrela ikus bait daiteke Urkixok arrazoirik izan dezakeen A bilduma B eta beste zerbait materialez baliaturik beranduagoko euskaltzaleren batek egi-na dela esatean. Hara bada egokitasunen zerrenda:

B	A	B	A	B	A
1	2	23	∅	45	37
2	5	24	∅	46	14
3	∅	25	∅	47	44
4	∅	26	∅	48	∅
5	28	27	48	49	∅
6	25	28	21	50	∅
7	3	29	1	51	6
8	19	30	36	52	16
9	58	31	53	53	62
10	56	32	13	54	∅
11	46	33	9	55	∅
12	∅	34	57	56	32
13	∅	35	24	57	34
14	∅	36	∅	58	33
15	∅	37	∅	59	∅
16	∅	38	∅	60	17
17	4	39	20	61	∅
18	12	40	41	62	∅
19	45	41	7	63	∅
20	∅	42	∅	64	∅
21	10	43	∅		
22	35	44	30		

4.3.1. Datu hauen arabera, A-ren egileak B erabili zuela suposatuz oso gertaera bitxia agitzen da, zeharo azalduzina hipotesi

horren barruan: A-ren egileak 37 errefrau hartuko lituzke B-tik baina *behin ere bi segituan hartu gabe* nahiz eta inoiz sorta hartatik bederatzita bata bestearen atzetik eman eta usu hiruzpalau. Jauziak gainera handiak dira B-tik hartuak omen ziratekeen artean: 2-5, 28-25-3-19-58-56-46, 4-12-45...

4.3.2. Soilik B-ko 56-57-58 zenbakiei dagozkien 32-34-33ek dirudite salbuespen lehen soan; hurbilagotik begiraturik, ordea, erabat ezberdinak dira ondorioak. Ikus ditzagun errefrauok:

- B 56: «Porque Bilbao siendo uno de los mejores pueblos de la tierra bascongada, tampoco faltan en él trabajos á los malos, como donde quiere, dicen: Bilbao, Allí también malo el maldición, *Bilbao, An vere donge-ac virao*».
- A 32: «Porque los malos donde quiera hallan por la mayor parte la acogida deuida á sus obras, dicen: *Bilbao, an vere, dongueac virao*, Bilbao, también alla allí el malo maldición».
- B 57: «Porque en Bergara, uno de los buenos pueblos de la tierra bascongada, sucede entre los vezinos aver de ordinario muchos pleytos, dicen: Bergara, Santiguete y pasa, *Bergara, Ceñatu eta ygara. Ygara se dice por ygaro*, por el consonante, porque también la arte poética tiene en esta lengua sus licencias».
- A 34: «Por las gentes de algunos pueblos que, naturalmente por disposición de sus astros, son inquietos y bulliciosos, dicen: *Bergara, ceñatu, eta aygara*, Bergara, santiguete, y pasa».
- B 58: «Porque la villa de Villa real de Urrechua, que quiere dezir «villa real del avellano», tuvo en un tiempo muchos debates y pleytos con las tierras sus circunvezinas, dixieron, por los que nunca saven sallir de contiendas y pleytos: Villa real del avellano, Siempre guerra sigue vos, *Villa real de Urrechu, Veti guerra darraiçu*,».
- A 33: «Por los pueblos que andan en diferencias y contiendas con sus vezinos, dicen: *Villareal de Vrrrechu, veti guerra darraiçu*, Villareal de Vrrrechu, siempre os sigue la guerra. Es la de Guipuzcoa, y á diferencia de la de Alaua de la Casa de Abendaño se llama esta de Vrrrechu».

4.3.3. Begibistakoa da guztien arteko lotura: hirurak dira hiru euskal herriri dagozkionak, eta /b-/z hasten diren herriei buruzkoak gainera; beste datu guztiei bildurik honako honek ez du

batere laguntzen Urkixoren hipotesia eta bai, aldiz, kontrakoa. Hots, A zein B Garibairenak balira eta suposatuko bagenu bietan —bigarrenean, bederen— gogoratuahala paperean jarriak direla bertako errefrauk, orduan askozaz errazago litzateke azaltzea nola bi sorten artean ugari diren errepikatzen direnak baina ez ordena berean; 3 errefrauk ez lirateke horren salbuespen baina indargarri, beren egitura berdintsuak eragingo bait luke bat gogoraztean beste biak erakartzea.

4.4. Errefraun hizkuntzak ere Garibairen egiletasunaren alde jokatzeko du. A-ren kopiagilea (egilea Urkixorentzat) jadanik Urkixok markatu legez⁴², giputza zen zenbait xehetasunetan ikus daitekeenez:

B	A
17,30,34 <i>noc</i>	4,9,57 <i>norc</i>
2 <i>errabarria</i>	5 <i>erreverria</i>
9 <i>barriac</i>	58 <i>verriac</i>
11 <i>elexara</i>	46 <i>eliçara</i>
27 <i>axeriac</i>	48 <i>ayceriac</i>
7 <i>gox</i>	3 <i>goiz</i>
45 <i>eçtau</i>	63 <i>du</i>
31 <i>miia</i>	53 <i>miña</i>
60 <i>arraynac</i>	17 <i>arraiac</i>
2,4 <i>Esa galçay garria</i>	5 <i>echagalçaigarria</i>
33 <i>esa guinen</i>	9 <i>echaguinean</i>

Era honetako formak gonbaratu eta gero zera ateratzen du Urkixok ondoriotzat:

Esta conformidad de formas, de los refranes regalados por Maestre a Francisque Michel, con las que en la actualidad se usan en Mondragón, y la discrepancia de estas últimas con las de los proverbios del *Memorial Histórico Español*, parecen confirmar mi presunción, fundada en otras consideraciones, de que el Códice Cc. 79 [B] era del propio Garibay, y que, en cambio, los refranes del Códice G. 139 [A] constituyen otra colección, distinta de la primera, aunque basada en ella⁴³.

42. Zerrenda honetarako Urkixok (*Los refranes de Garibay*², 531.or.) emandakoaz baliatu naiz baina zenbait eransketa eta zuzenketa eginaz.

43. *Op. cit.*, 531-2.or.

4.4.1. Sorta bateko eta besteko errefrauen ordena gonbaratzean ene ustez aski argi ikusi ahal da A ez dela B-tik aterea. Hemen ere berdintsu gertatzen da, Urkixok besterik uste izan arren, zeren eta datu hauek oztopo gehiago suposatzen bait dute haren teoriarako, bera konturatu ez bazen ere. Nahiz eta onartu A-ko kopia-gileak zenbait aldaketa egin zituela hizkuntzaren aldetik, aski da aldaketa horiek aurrean zedukan Garibairen bilduma orain galdu batean (lehen W deitu dugunean) egin zituela proposatzea, eta proposamen honek bere alde lituzke aurreko buruetan (§ 4.1., § 4.2., § 4.3.) egin gogoetak.

4.4.2. Gainera Urkixoren hipotesiak ez du azaltzen A-k B-rekin batera (Urkixorentzat B-tik hartuak) ez dituen errefrauek zergatik ez dauden gipuzkeraz, giputza izanik A-ren egilea, edota gutxienez, B-rekin batera dituenetan baino gipuzkerazko hitz eta forma gehiago ez den azaltzen:

- A 22 *Vestec eç leguez Pieruc surra.*
- A 23 *Garean, gareana leguez.*
- A 8 *Adin onari aquio.*
- A 27 *Ez vr, eta ez ardaô.*
- A 43 *Vrte barri, isuac vere iguerri.*
- A 49 *Bardin Burgos eta Marquina.*
- A 52 *Hora il daguien mendian Guïçona idoro ez didila.*
- A 59 *Ez euguia ot orde.*

Ez dirudi *leguez, surra, garean, gareana, adinonari, ardaô, barri, vere (=ere), bardin* eta *idoro* formak agertuko liratekeenik (A 49 osoa ere seguru asko agertuko ez litzatekeen bezala) giputz baten bilduman, egilea (eta ez soilik kopiagilea) bera izan ezkerro. Egia da 51 *det* eta 61 *geçurra* ere ematen direla B-n kiderik ez duten errefrauetan, baina bakarrak dira eta eredu bizkaitarren aldatzat ere azal daitezke (cf. § 4.4.).

4.5. Guzti honen aurrean aterabide bakar bat dela deritzot Urkixoren hipotesiaren barnean: A osatzeko egile gipuzkoar horrek B eta beste bizkaierazko iturriren bat erabili zuen eta hortik atera zituen B-n ez direnak. Iturri hori idatzizkoa bide zen, ez bait dirudi daitekeena denik giputz batek Bizkaian edota bizkaitarrei biltzea errefrauek eta gero hauek ere Garibairen izenean ematea,

berea ezkutuan utziaz. Gainera bada uste horren aldeko frogaren bat ere; hara zer irakurtzen den A 46.aren gaztelerazko zatian:

Por los que de pusilamines no se atreuen a emprender cosas buenas, y quando alguna vez las ayan *comprendido* son desgraciados en ellas diçen...

A 46.ak badu bere kidea B-n baina ezin esan huts hori handik hartu zuenik edo hura gaizki irakurtzean sortu zenik oraingoan B-n ematen den gaztelerazko azalpena ezberdina bait da:

B 11: «Por los que tarde, y con desgracias, comiençan las cosas, dizen: ...».

Ez delarik B hor iturritzat darabilena, ez ote W aurrean duena?

4.6. Urkixoren hipotesiaren aurka erabiliko dudan azken arrazoi moeta grafiazkoa da. Izan ere *Refranero Vascon* ukitu zuen Urkixok grafien arazoa baina, bildumei buruzko bere usteak beharturik edo, ez zen konturatu⁴⁴ A-n eta B-n badirela zenbait xehetasun beren egilea (ez kopiagilea) bat eta bera dela frogatzeko adinako direnak.

4.6.1. Ezaguna da, aski ikertua ez bada ere, /d/-ren (oraingo <ts>aren) idatzizko isladapenak buruhauste larriak sortzen zituela garai batean. Pedro de Madariagak 1565ean <ss> zerabilen egi-teko horretarako:

La S muchas veces se pronuncia apretando bien la lengua al paladar de arriba en medio de dicción como *essea* «casa», *ossoa* «lobo», *assoa* «mujer vieja»; y por eso se pone doblada para denotar aquella espesura de la pronunciación⁴⁵.

Betolazak XVI. mendearan bukaeran bakunaren bitartez ematen zuen afrikaria ere: *deusat*, *deusuguz*, *jasi*, *hiracasi* (eta *bede-*

44. Aski izan bedi gogoratzea «discrepancias ortográficas» deitu ziola hitzaurreko azterketari.

45. *Apud* Julio Urkixo «Notas de bibliografía vasca. XIII. Pedro de Madariaga Vizcayno, vascófilo», *RIEV* 13 (1922) 248-51.or.; aipamena 250-1.or.

razi, eriozea, gorpuzecoac, viziza), etab., eta berdintsu egin zuten Larramendi aurreko beste bizkaitar gehienek ere ⁴⁶:

Viva Jesus: 2 *cer*, 2 *esan*, 2 *situcen*, 2 *vicia*, 2 *gustia*, 2 *çan*, 2 *errazoa*, 2 *Eriozacoa*, 2 *Passiñoecoa*, 3 *Curze*, 3 *ceinzuc*, 3 *gaucicenzat*, 3 *ezquercorean*, 3 *deucegule*, 3 *ezerean*, 4 *ussu erraçacora*, 4 *Guizonari*, 4 *deuzut*, etab.; Kapanaga: iv *deusat*, v *gauçagati*, v *fauoreciduco*, v *egoci*, v *ceinen bicicea*, 3 *erioçea*, 3 *zeñazen*, 3 *gagiçan*, 3 *Essaten*, 6 *iassarriric*, 11 *iasizala*, 13 *gorpucecoac*, 13 *iracassi*, 16 *vssain*, 19 *misericordiossoac*, 19 *asseco dira*, 19 *icussico*, 20 *deusat*, 22 *iracasi*, 29 *deusut*, etab.⁴⁷, Micoleta⁴⁸: 8 *esan*, 11 *estabilsas*, 12 *diñosu*, 73 *bissar*, 102 *ossasunen-daco*, 103 *osasan*, 103 *enessat*, 150 *enesat*, 227 *ysi*, 231 *urgazi*, 240 *basuac besteacayti*, 242 *mayordomusac*, etab.⁴⁹; Zubia-Lezamiz⁵⁰: 1 *diraz*, *çazpirac*, 1 *pertenecietan*, 6 *poderossoagan*, 10 *gorpuçagaz*, 11 *gorpucic*, 42 *essan*, 96 *aussi*, 101 *passinoa*, 103 *eriozea*, 153 *jassariric*, 201 *eusaçala*, etab.⁵¹.

Nahiz eta bietan <s> hutsa ere erabili egun <ts>ren bitartez isladatzen dugun soinua idazteko, A-n B-n baino <sh> gehiago agertzen da: A3 *osha*, B7 *osa*, A10 *ush*, B21 *us* (baina azalpenean *usha*), A26 *Ausbo* (oker, *ausho*), A35 *ush*, B22 *us* (eta azalpenean *usa*), A20 *usean*, B39 *usean*, A43 *isuac*, B3 *Esagalçaygarria*, B13 *Esean*, B20 *vildos*, B37 *losavagueac*, B43 *Arras*, B50 *Arras*. Alabaina

46. Ik. §. 4.8.1. RSi buruz puntu honetan.

47. Bada salbuespenik (iv *ecsean*, iv *ecsagunçaac*) baina soilik hitzaurrean, dirudienez, eta hor ere badira *esaguncetan* (iv) eta beste.

48. Zenbakiak eskuizkribuaren lerroenak dira I. Sarasolaren («Contribución...», 187-212.or.) argitalpenaren arabera aipatuak.

49. Cf. «Las fricativas se representan por s y, excepcionalmente por ss[...]c, ç y z son muy poco frecuentes y aparecen casi siempre en préstamos claros, como *meçede*, aunque tampoco falta *mesede*. Las africadas se representan por ss o s[...]. Parece que nada sistemático puede establecerse respecto a la grafía de Micoleta en este punto. Excepcionalmente encontramos z p. ej. en 25 *axeçu ozbat* «Un çerçeganillo» y ts en 20 *ytsuric*» (I. Sarasola *op. cit.*, 210.or.).

50. *Apud* I. Sarasola *op. cit.* 146-155; orain ere zenbakiak orijinalaren lerroenak dira, Sarasolaren argitalpenaren arabera aipatuak.

51. XVIII. mendearen lehen zatiko testuei dagokienez ik. «Literatur gipuzkerarantz. Larramendiren Azkoitiko sermoia (1737)», *ASJU XIX-1* (1985) 244.or.; cf. «En la mayor parte del ms. [Landuccirenean] se emplea la grafía sç (alguna vez sz) para las africadas ts y tz, sin distinguir una de otra, mientras que las fricativas aparecen representadas por ss (o s) y ç[...]. Más adelante, Baltasar de Echave en 1607 distingue por medio de digramas (t + c o z y s), aunque no siempre, las africadas vascas» (K. Mitxelena, A. Alonsoren *De la pronunciación medieval a la moderna en español* en lehen liburukiaren azterketa, *ASJU I* [1.ko aroa] (1954) 119-126.or.; aipatua 124.or.).

digrama hori ere Garibairen (eta ez A-ren kopiagilearen) asmakizuna izan bide zen oraindio eman ez dugun B-ko azken exenpluan agertzen den gartziguaren arabera:

- 13: «Porque cada uno haze mejor sus negocios por sí que no por terceras personas, dizen que el lobo tiene a su cabeça por el mejor mensajero:

Lobo el su cabeça mensajero mejor
Osho-ac vere búrua mandatariric onaena.

En este lugar, y en otros muchos de esta lengua, se ha de herir mucho la S; y porque ayude algo, se pone aquí la aspiración, sin otra necesidad».

4.6.2. W eta B-ren etorkiak areago lotzen dituen bigarren grafiatzko xehetasun bat aipatuko dut. Koldo Mitxelenak argiro erakutsi duen bezala⁵², bizkaiera zaharrak bokale sudurkariak zituena, oraindik geroago zubererak eta erronkariak legez. Inoiz, RSetan esate baterako, sudurkaritasun hori idazkeran isladatu ez bazen ere —zeinu zehatz baten peitu izanik—⁵³ lekukotasunak argiak dira. Jadanik aipatua dugun Pedro de Madariagak zioenez «La N algunas veces se pronuncia en las narices, como en *oracioa*, *Ardaoa*, y para denotar aquella *n* se deue sobreponer una cifra de esta manera a modo de nariz \wedge ».

Hara zer dioen, bada, B31n:

Por los hombres cuydadosos en sus propios negocios dizen:

Diente en el dolor tiene el que lengua allá.
Aguine an min daben-ac miña ara».

«Aguina» llaman al diente, y «lataaguina» á la muela. Aquella dición «miña», que significa «lengua», se ha de pronunciar algo con las narices, supliendo la «n» de la tilde con ellas, cosa muy usada en esta lengua en muchas dicciones, porque si se escribiese con la «n» diría «mina», que es «dolor y amargura».

52. Ik. *FHV*², 48-9.or.

53. Cf. «Como el ms. G. 139 de Garibay escribe *miia* y *arraiac*, en vizc. mod. *miña* y *arra(i)ñak*, es seguro que los autores de esta época, a falta de un signo inequívoco para indicar las vocales nasales, pudieron renunciar a señalar la nasalización. Este es sin duda el caso de otros textos, sobre todo *RS*, donde la comparación con el vizcaíno actual y con textos posteriores permite inferir la existencia de vocales y diptongos nasales a pesar de la ausencia de toda notación (*FHV*², 49.or.).

Beste errefrau batean ere dotrina bera errepikatzen du:

B60: «Por los que deven, y quanto más se le acercan los plazos de las pagas, están más temerosas dellas, o recelan algún otro mal que se les acerca, dicen:

Redes las quanto más cerca, pescados los apretados más.
Sara-ac urr-ago, Arrayn-ac estu-ago.

Quiere dezir: Quanto más se acercan las redes, tanto más se afligen los peces. «Arrayna» se ha de pronunciar con las narizes sonando la «n» de la tilde, porque «arrania» no quiere dezir nada, y «arrayna» significa pescado en general, y a los peces pequeños llaman «eçcaluac» en plural, y «eçcalua» en singular»⁵⁴.

Bada bi bildumetan ezagutzen dudan (^) markaren erabilera-
ren exenplu bakarria A27an ematen dena dugu:

Por los hombres muy tibios, que no son para bien ni tampoco para mal, dicen:

Ez ur, eta ez ardaô
Ni agua ni vino.

4.7. Nakion orain Urkixoren hipotesiaren bigarren zatiari. Go-
rago ikusi dugunez, B bai baina A Garibairena ez zela pentsatuaz
RS zuen haren bigarren bildumatzat eta hori frogatzeko bost
arrazoi ere ematen zituen.

Alabaina, aurrerago (ik. § 3.2.) aurkeztu arrazoiok oso ahulak
iruditzen zaizkit: lehenean urteen aldetik ezinik ez dela baino ez da
baieztatzen, ez, ordea, Garibairen aldeko ezer erakusten; bigarre-
na eta hirugarrena oso oinarri eskasen gainean eraikiak ditugu
RSetan ez bait dira 10etara ere iristen handikiei eta herriei buruz-
koak⁵⁵: arrunt gutxi, beraz, 560 ezagunen artean egile genealogis-

54. Garibairen azalpen hau ulertzeko gogora bedi, Dogsonak egin Kapa-
nagaren edizioaz ari dela, Mitxelenak *FHV*² 49.or. oharrean dioen bezala
kopiagileei leporatu behar zaiela usu (^) hori mantendu beharrean *n*
ezartzea.

55. Cf. 167 *Erioc ereçan Butroeco alabea Plencian*, 270 *Muxica arerioa-
caz aguica*, 273 *Gacean, gaçean, ta ez Ybarguengorean*, 404 *Butroeco meni-
ac gayti ez ysquillosay echi*, 92 *Celangoada Butroe oroc daquie*, 284 *Aramayo da-
benac ezlemayo*, 334 *Daygu Goliz auzi ta garea vaquez bizi*, 378 *Albia deunga
dustien abia*.

ta baten behar berezirik izateko; Idiaquezen semeak liburu edo liburuxkarik Iruñean argitaratzean ere ez da Garibairen egiletasunaren aldeko (kontrakorik ere ezjakina) argudio sendoegirik⁵⁶, eta, hortaz, hizkuntzari dagokion Urkixoren azken arrazoia baino ez zaigu gelditzen.

Ene ustez, Urkixoren susmoek, Guerraren laguntza gora behe-ra⁵⁷, ez dute oinarririk alde honetatik ere.

4.7.1. Hasteko, Garibairen testuan ez dugu ezertxo ere aurkitzen Guerrak eta Urkixok suposatu nahi izan dituzten Orozkoko ez besteko berriemailei buruz, eta isiltasun hau esanguratsua da testuinguru hartan, laguntzaileen aipamenaz bere lanaren balioa areago bait zezakeen Idiaquez zein besteren aurrean.

4.7.2. Bestalde, ez Urkixok ez bestek ez du egin RSen egiletasuna Garibairen alde erabakitzeke beharrezko zen bilduma horren eta Garibairen testuetako hizkeraren arteko gonbaraketa zehatzik, ez bait da aski gaur egungo hango edo hemengo hizkeraren nolabaiteko antza duela esatea⁵⁸. RSi buruz aurki burutu nahi nukkeen lan bereizi baterako utziaz bilduma hortako hizkera nongoa zatekeen aztertzea, XVI. mendeko Arrasaten egiten zena dela frogatzeko Urkixok darabiltzan arrazoibide bitxien ahulezia erakusteko lot nadin berak besteri jarraikiz aipatu *emaitenen* kasura, ez bait dugu exenplu gehiagoren beharrik diodanaren lekuko.

Irakurlea gogoratuko bide denez (ik. § 3.3.) Urkixoren ustez RSetan agertzen diren *beranquetan* eta *emaiten* egun Orozkon ez

56. Antonio Pérez Goyena, S. J.ren *Ensayo de bibliografía navarraren arabera* (Dip. For. de Nav.-C.S.I.C. 1949, II 83-84, 117, 148.or. eta 278, 305, 326. zb.ak) Alonso Ydiaquez y Muxicak 3 liburu atera zituen —1612, 15 eta 17an, bestalde, 1596tik aski urruti— edota, hobe, *zizkioten* Assiayn-en etxean. Hiru kasuetan bere karguari («visorey») loturiko eginkizunen fede emateko atera liburuxkak ditugu: bi lege kuaderno eta erregearen alabari egin behar zitzaion harrerari buruzko paper bat. Hau ikusirik, ez dakit nola aldarrika dezakeen Urkixok bere hipotesiaren euskarritzat.

57. Ez zait beharrezkoa iruditzen ematea hemen Guerraren filologiazko trebetasun ezaren (eta hizkuntzalaritzazko ausardiaren) froga luzeegirik, cf. Urkixoren beraren *Los cantares antiguos del euskeraren* kritikak, RIEV 15 (1924) 380.or. eta *Euskalerraren Alde XI* (1921) 379 eta hur [eta orain ale honetako 294-5.or.].

58. RSei eskeiniko diedan lanean zuzenean bere lanaz aritu gogo dudan arren ez dut esan gabe utzi nahi aurreko oharrean Guerraz nioena zeharo eta zuzenago egokitzen zaiola B. Kapanagaren «Testu zahar baten [RS] bitxitasunak»; ik. *Euskera XXVIII-2* (1983) 159-168.or. (!!).

baina Leintz aldean bai erabiltzea bilduma horren etorkiari buruz berak zuen hipotesiaren alde etor daiteke. Alabaina, hori bezalako frogak ez dira sendoegiak, seguru bait gaude XVI. mendean (eta are lehenago eta beranduago) Orozkon ere *emaiten* zela, eta ez beste, *emoni -te-* erastetik ateratzen zen forma arrunta, ez bait dago bizkaiera zaharreko testuak zertxobait ezagutzea baizik XVIII. mendera arte *emon* baina *emaiten*, *emaiteko*, *emaitea*, etab. agertzen dela jakiteko, jadanik Azkuek *Evolución de la lengua vascan* erakutsi zuen bezala⁵⁹.

Dialektologia zaharrari buruzko ikerketak nahi bezanbat aurreratua ez izan arren, eta nahiz eta oso zaila den erabakitzen duela 400 urtetako izkribu baten euskara zein herritakoa zatekeen⁶⁰, —batez ere RSak bezala batetan baino gehiagotan bilduriko materialez osatua izan daitekenean—, ez deritzot ezinezkoa RSen hizkuntzaz baliaturik beren etorkiaz zertxobait jakiteari; oraingoz zehaztasun gehiagotan sartu gabe, mendebaleko bizkaieraz daude funtsean eta horrelatsu pentsatzen zuten Azkuek eta Mitxelenak ere Orozko aldeko euskararen zantzua hartzean.

Nolanahi ere, askozaz errazago da RSetako erretrauok garai hartako Arrasate aldeko euskararen ez daudela frogatzea hor bait ditugu gonbaraketarako zorionez Garibai beraren testuak: bai gorago aipatu erretrauak eta baita haren obretan zehar eman zituen kanta eta kanta zatiak ere.

4.8. Baina hizkuntzara igaro baino lehen dakusagun, konpli den bezala, grafia bera. Ezaguna da hegoaldeko euskalkiek —eta beraien artean bizkaierak— ez dutela gorde, nahiz eta zalantzarik gabe noizbait izan, beste euskalkiek mantendu duten aspirazioa; badakigu halaber galera hau historiaaurrekoa dela, jadanik lehen-dabiziko testuetan isladatzen den hizkeran emana bait zen.

Hala ere, <h> letra aurki daiteke hegoaldeko testuetan, batez ere erdaratiko zenbait mailebutan, baina baita noizik behin euskal ondare zaharrekotzat ditugunetarikoren bat (*hume*, esate

59. Cf. *Euskera* 16 (1935) 74.or. 1745 baino lehen soilik *Ce modutan emoten deuscu aurentnori* (Kapanaga 61), *Selan guey emoyten deustasu onetan urgasteco* (Mikoleta 288) eta *Vissita emoten joanic* (Urkizu 79) dira lege horri aurkitzen dizkiodan salbuespenak, *emaiten*, *emaitea*, *emaiteko*, *emaitean*, etab. gutxienez horiek bider hogeirela. Olaetxeak (1763) eta *Peru Abarkak* dagoeneko soilik *emote*.

60. Cf. orain ale honen 295.or. Mitxelenaren iritzi beretsua.

baterako) isladatzeko, sistimatikotasunik gabe bada ere; honela erakutsi izan du Mitxelenak —eta RSetan oinarriturik, hain zuzen— Azkueren saio zaharrago baina ez hain sakon baten ondoren^{60 bis}.

Haatik, lan interesgarri hauek ez zaizkigu hemen axola orduko fonologiarekiko ondorioengatik, RSen biltzaileak zituen grafiazko ohiturez diotenarengatik baizik. Mitxelenak frogatu duenez⁶¹, <h>ak RSetan bokale arteko hiatok markatzeko balio du: *hahoaz* (372), *parrahua* (220), *q[ue]ric* (53), *quehea* (360), *queheac* (364) etab., Kapanagaren dotrinan, VJen eta bestetan inoiz jazo legez. Markatzekoa da, ordea, Garibairen errefrauetan ez dudala horrelakorik behin ere eriden: *asiac* (B 64), *axeriac* (B 27), *axeriar* (B 73), *bear* (B 45), *gueiaenean* (B 4), etab.

Baina gonbaraketa hitz hasierako bokale aurrean da esanguratsuen: *h-* asko dira RSetan, 84 Mitxelenaren kontuen arabera: *hurrutirean* (147), *huri* (148), *hurte* (150), *hurrieteac* (249), *hurdi-netan* (166), *hiñarchi* (112), *hiz* (284), *haoa* (87), *hendorea* (73), etab. Horietarik 44 dira *hu-*, 19 *ho-* eta 21 *ha-*, *he-* eta *hi-*⁶².

Mitxelenak dioenez *h-* horien sailkapena ez da halabeharrezkoa, zeren eta berariazko joerarik ez balitz bokale bakoitzari agerraldi kopuru berdintsua tokatuko bait litzaioke; zehazkiago, bokale bakoitzari bere euskal testu eta hiztegi-tako agerraldi frekuentziaren arabera: A-ri gehien, E-ri gutxixeago, I-ri gutxiago, eta oso gutxi O- eta U-ri. Ikerlari berak azaldu bezala *hu-* ugari horiek badute zergatirik: betebeharra ez da *u-* bokalea eta kontsonantea (*hueuo* eta *ueuoren* gisan) bereiztea baino, oraindik finkatu gabe bait zegoen gaztelera, eta gaztelera zen eredia, <v> eta <u>ren grafiazko bereizkuntza⁶³.

RSei buruzko Mitxelenaren datu hauek Garibairen bildumarekin (B-ra mugatuko bait naiz Urkixoren irizpideekin^{63 bis} jokatzeko) erkatzean oso besterik aurkitu dut: *h-*aren exenplu solte eta bakar bat (B 52 *hora*), alegia. Esan gabe doa RS berea izateko *h-* haboro

60 bis. Ik. «La letra *h* en los *Refranes y Sentencias* de 1596 (Miscelánea Filológica Vasca III)», *FLV* 32 (1979) 213-220.or., batez ere 213-5.ak; Azkuek bere «Evolución de la lengua vasca», *Euskera* 16 (1935) 115.or.

61. *Op. cit.*, 215-6.or.

62. *Op. cit.*, 216-7.or.

63. *Op. cit.*, 217.or.

63 bis. Gogora § 3.0. eta § 3.4.ean esanak.

behar lukela erabili B-n edota, alderantziz, askozaz gutxiago RSetan. Are gehiago, RSetako 44 *hu-* kasu horiek eman zitezkeen 96ren artean gertatzen dira (ia %50a, beraz), 96 bait dira, oker ez banago, bilduma horretan *u* hasieran duten hitzak; B-n, aldiz, 16 bider ematen da /u-/ behin ere *h*-rik ez daramalarik.

4.8.1. Grafiatik atera gabe, RSetan ez dut gure oraingo <ts> irudikatzeke Garibaik asmatu eta usu erabili zuen <sh>ren esemplu bakarra (338 *oshoa*) baino aurkitzen: *aberas* (2), *aberassoc* (2), *esea* (6), *esagûcea* (58), *losauagueac* (66), *sorosi* (78), *aus* (79), *asoa* (79), *ossoac* (226), *hussic* (332), *ussa* (426) errenkadak erakusten duenez <s(s)> bait da nagusi egiteko horretan, nahiz eta <xs> (*Iauxsten*, 211), <csh> (*ocsho*, 133), <cshsz> (*vicshsz*, 455), <ts> (*lotsaga* 263, *etsecoandrea* 259) eta <shs> (*oshsoac* 74, 480, *oshso* 471, *eshse* 442, *eshsean* 434, *eshseraco* 537, *eshseco* 473, 525, *ushsa* 442) —Garibaik inoiz erabiltzen ez dituenak— ere ageri.

4.8.2. Ez partikulari dagokionez bada halaber zer esanik. Garibairen bi errefrau bildumak gonbara bagenitza, laster konturatu ginatke A-ren kopiagileak ez bihurtu dituela bere orijinalean eç zirenak, bat edo beste pasatu bazaio ere; B-n, aldiz, eç da duguna⁶⁴. RSetan, ostera, ukaeraren 54 agerraldietatik ez agertzen zaigu 53tan eta solik behin *es* bat.

Ene ustez, grafiazko ezberdintasun hauek berak aski lirateke baieztatzeke Garibai ez zela izan RSen egilea.

4.9. Hizkuntzan ere nahiko dukegu zenbait xehetasunekin on-dorio berdinerira iristeko azterketa zabalagorik ez den bitartean, bederen, xehetasun horiek ongi hautatu ezkerro gai bait dira auzia erabakitzeke.

4.9.1. Mitxelena konturatu da zuhurki Garibairen errefrauetan beti *eta* juntagailua erabiltzen dela eta RSetan *ta* dela askore-

64. Cf. A 12 *ez...ez*, 13 *ez...ez*, 22 *eç*, 27 *ez...ez*, 30 *çetoa*, 35 *ez euguia*, 36 *eçtaroa*, 37, 55, 56 *ez* eta B 18, 32 *eç...eç*, 44 *eztoa*, 22 *eç euguia*, 30 *eçtaroa*, 45 *eçtau*, 9 *eçeac*, 10, 15, 25, 29, 63 *eç*.

kin aldaera nagusia⁶⁵. Kopuruek ez dute zalantza izpirik uzten ene kontuen arabera 4 *etaren* alboan 135 *ta* bait ditugu RSetan⁶⁶, Garibairen errefrauetan 18tatik 18ek *eta* dutelarik⁶⁷; halaber, *eta* baino ez da agertzen Garibairen bitartez ezagutzen ditugun testu laburretan ere⁶⁸. Mitxelenak berak esan bezala «hori kontutan eduki behar zuten bilduma hau [RS] eta oraingo gureak [A eta B] esku beretsutik datozela uste izan dutenek»⁶⁹.

4.9.2. Kontutan izan behar zuketean, halaber, *Valizco oleac burniaric eguin eçtaroa* dakartela bai A 36 eta bai B 30.ak eta *Balizco oleac burdiaric* ez RS 15.ak, *euguia* dutela A 35, A 39 eta B 22ak eta *euquiarren* RS 164ak, *gogaeta* dela «pensamiento» A 57 eta B 34ean eta *gogaiera*, aldiz, RS 395ean, *jabea* dagoela A 45 eta B 19an eta *jaube* RS 54, 286an, *jaubea* RS 551ean, *urrik* «marzo» esan nahi duela B 46 eta B 47an eta «octubre» *urrieteak* RS 149an eta orobat soilik *done* ematen dela RSetan eta bai hori eta baita *san* eta *santi* ere askozaz txikiagoak diren A eta B bildumetan: RS 318 *Done Vicen*, 320 *Done Meterij Celedon*, 545 *Otu doneari*, 254, 280 *Doneaneco euria*, baina A 16 *San Simon eta Juda*, A 6 *Jaun Santi Laurenti*, B 52 *Sanct Simon eta Juda*, B 57 *Jaun done Laurenti*, B 63 *Jaun done Martinen*. Erabat kontrako esanahia duen hitzean A 32, B 56 *dongueac* dugu RS 222, 387, 440 *deunga*, 207 *deungen*, 96 *deungueaeneanen* kontra eta baita A 60 izen baina RS 414 *hucen* eta 461 *huzena* ere.

4.9.3. Hitzetatik atera gabe bada oraindik RS eta beste bi bildumen etorkiak bereizten dituen xehetasunik. Ez luke zer aipatu, jakina, RSetan Garibairen bildumetan agertzen ez diren hitzak agertzek, hura handiagoa izateaz at, gaiak ere ez bait dira beti errepit-

65. Cf. «Esaera zahar baten bigarren agerraldia» in *Aingeru Irigarayri omenaldia* (=Hizkuntza eta literatura 4, Eusko Ikaskuntza, Zarautz 1985) 214.or.

66. 4 eta 123 datoz M. J. Soto-Michelenaren «El lexicón de *Refranes y Sentencias* de 1596» en *ASJU* XII-XIII, 1978-79 15 eta hur. s.u. Hiztegi hau lehendabiziko hurbilketa bezala erabil daiteke soilik, analisi eta metodozko akats larriak bait ditu aurki erakutsi gogo dudan legez; artean ikus bedi, adibidez *egon* sarrera.

67. Ez zait salbuespena dela iruditzen A 25 *Mila urte igarota ura vere videan*.

68. Cf. *sagar erre*, eta *ardao gorria* (TAV 75), *jauna eta andrea* (TAV 76).

69. «Esaera zahar...» 214.or.

katzen hitz berdinak eman daitezzen. Alabaina, markatzekoa deritzot Garibairen bildumetan esaterako hapaxik (ia «hitz arrarorik» ere esango nuke) ez agertzea; *urri*=«marzo» (B 46, B 47), *diago*=«hieren/dice» (A 20, B 39), *eben*=«aquí» (B 44) eta *manturio*=«azeariak arrapatzeko tranpa» (A 48, B 27) bait dira aipagarri iruditzen zaizkidan berba bakarrak.

RSetan, ordea, ugari dira; ikus, adibidez, A eta B letretan ematen direnak:

1 <i>aberasgarri</i> «aparejo para enriquecer» 11	15 <i>asto</i> «fiador» 249
2 <i>agika</i> «a dentelladas» 270	16 <i>auzkin</i> «pleitista» 75
3 <i>alaune</i> «majada» 152	17 <i>azarkuntza</i> «atrevimiento» 165
4 <i>alberdau</i> «regozijado» 482	18 <i>azarri</i> «atrevido» 383
5 <i>alogadu</i> «alquilar» 388	19 <i>baist</i> (<i>baiten</i> aldaera) 35
6 <i>altamia</i> «taza» 543	20 <i>baratxexe</i> «despacito» 173
7 <i>andera</i> «señora» 290	21 <i>basoi</i> «montañero» 522
8 <i>andizuren</i> «honor, principal» 392, 507	22 <i>bats</i> «orujo» 99
9 <i>amker</i> «cruel» 12	23 <i>belorit</i> «rollo, horca» 196, 197
10 <i>*apizadu</i> (<i>apizetan</i>) «robar» 509	24 <i>beralan</i> «de la misma manera» 333
11 <i>aretx</i> «bellota» 37, 109	25 <i>berandu</i> (<i>beranketan</i>) «hacerse tarde» 521
12 <i>arritu</i> «refiir» 52, 386	26 <i>behse</i> «abarca» 24
13 <i>asakatu</i> «acabar» 171	27 <i>betesegi</i> «vaca con cría» 411
14 <i>aspertu</i> «vengarse» 10(2), 362	28 <i>bizikide</i> «manera de vivir» 133
	29 <i>burrustu</i> «acometer» 424

Hitz guztiok ez dute, jakina, pisu bera. Baliteke zenbait zerrendatik kendu beharra ere, nik ezagutzen ez ditudan bizkaierazko beste testuetan agertzeagatik; bestalde, batzu solik forma edo esanahi horrekin dira hapax edo ia ezezagun. Nolanahi ere, gutxitu beharrezkoak gutxiturik, kopuru hau RSen hiztegi osora heda bageneza, 145 bat (adizkiak kanpo) genituzke bilduma horretan agertuko litzaizkigukeen gainerako testuetan kiderik ez duten hitzok. Kontutan harturik Garibairen 3ak⁷⁰ 90 errefracutan ematen direla RSeke 145 hauek 560tan ematen diren bitartean, erraz ikus daiteke bilduma honetan agertzen diren hitz ezezagunen proportzioa ere askozaz handiagoa dela; zehazkiago, RS Garibairena izateko bil-

70. Ez dut *diago* kontatzen adizkia izaki, lehen RSkoeekin egin bezala.

duma horretan soilik 18 hapax eman beharko lirateke edota, aldeantzik, Garibairen bildumetan 23 bat eriden.

4.9.4. Izen eta aditz morfologian ez da gehiegi Garibairen errefrauek eskeintzen dutena, bildumak txikiak izateaz gainera aditza ezabatzeke joera atzeman bait daiteke, Urkixo ohartu bezala⁷¹. RSeiko gonbaraketa arlo honetan zaila bilakatu arren hortaz, bada hemen ere etorki ezberdinaren alde argiro mintzatzen den xehetasunik: ezaguna denez bizkaieraren azpieuskalki batzutan *-n>-Ø* ematen da lehenaldian, ez ordea gehienetan; zehazkiago, fenomeno hori mendebaleko itsasaldean, Bilbo alboko herrietan ematen (izan ?) da Azkuek eta lehenago Zabalak markatu bezala:

Por 3.^r defecto cuento la supresión de la *n* final de los artículos, practicado en los pueblos de la costa del mar cercanos a Bilbao, v.g. *yan eguia* por *eguián*, ó *evan*, él lo comió: *etorri cidi* ó *za* por *cidin* ó *zan* se vino: *yoan ekio* por *ekion* ó *yacon*, se le fué⁷².

Hara zer irakur daitekeen Mikoletaren *Modo brevean* (1653): 10 *nic vostac contaninçean*, 142 *sillac etorsan Salamancaric* baina 126 *Flandesic etorri sirea*, 141 *Non eguin sidi?*, poesietan *on oyne-rechu*, id *mudadu nindia*, id *vior equida*, id *emon senguida*, id *astu senguia*⁷³.

RSetan ere badira *-Ø*dun formak, eta are nagusi dira, gutxiatik bada ere: 52 *citean*, 75 *nenguiâ*, 263 *nindin*, 294 *cizan*, 364 *eban* (eta 345 *ezeuan*, 228 *ezeban*), 419 *neuen*, 513 *neban*, 513 *neçan* (eta 513 *nezan*), 526 *jacazâ*, 557 *zan*, baina 244 *neuca*, 244 *eusta*, 294, 486 *cidi* (eta 359 *çidi*), 332 *nentorre*, 332 *necarre*, 344 *ezequida*, 388 *citea*, 438 *necarre*, 535 *eguiâ*, 535 *nenza*, 555 *neguia*; Garibairen errefrauetan, aldiz, ez da *-n* gabekoren agerraldirik: A 2-B 1 *cidin*, A 11 *çiteçen*, A 19-B 8 *engarren*.

71. Cf. «En bastantes de los refranes de las dos colecciones que comparamos [A eta B] se suprime por completo el verbo: por ejemplo *Andiac andiro* (XI): *Noc vere gogoeta moeta*, etc.». *Los refranes de Garibay*² 539.or. eta «Bien que beaucoup de proverbes de Garibay soient des phrases sans verbe...» (R. Lafon, *Le système...* I, 67.or.).

72. Ik. *El verbo regular bascongado*, Donostia 1858, 57.or. eta cf. «Bizkaiera zaharra gainerako euskalkien artean».

73. RSei buruzko lanean dateke haboro arazo honetaz.

4.9.5. Garibairen errefrau eta testuetan * *edunen* orainaldiko eta lehenaldiko anitzeko 3. pertsonaren formarik ez eman arren *daue*, *euen* edo oso antzeko zerbait ziratekeela suposa daiteke horrelakorik erabili izan balu; hori dioskute ez bakarrik gaur egungo dialektologiak⁷⁴ baina baita XVIII. mendearen hasieran han bizi zen Barrutiak ere: 85 *chacurrac eurac eguiten dave*, 349 *goizean bein emaiten dabe*, 33 *profeta sagraduac escrividu eben*. RSetan, oster, *daude*, **euden* aurkitzen dugu, -*d*-rekin, berriz ere mende-balagoko hizkerek ohi nola: 3 *Aberassoc jaya daude*, 3 *auçooc vere yguy daude*, 54 *Iaube bat daude asco / baraçeac eta emazteac*, 85 *Iaunuc asco daude*, / *gueyago beardaude*, 316 *Andra guztioac erçeti / erabilico aude veti*, 441 *Gaxtoac daude huçen gueyago*, 440 *aldia gauzac daude*.

4.9.6. Ez naiz gehiago luzatuko hizkuntzazko gonbaraketa honetan, ene ustez orain arte emandako frogak aski bait dira RS bilduma Garibairen eskutik ez zela atera erakusteko. Guztiz ezi nezkoa ez den, baina itxadoten ez dudana, berri ezezagun bezain pozgarriren batez bere egilea nor izan zen jagoitik jakingabe jarraitzea atseginegi ez den arren, ez dirudi beste aukerarik dugunik oraingoz⁷⁵.

5. LABURBILDUAZ

Orain arteko gogoeten arabera W (A-ren orijinale galdua) eta B —ez RS— dira Garibaik egin zituen bi errefrau bildumak; Urkixok zeukan kontrako iritziaren arrazoi nagusia —bietan 37 errefrau errepikatzen direla— aski ahula iruditzen zait kontrakoa mantentzeko. Izan ere, edozeinek dakiena da norbera ere asko errepikatu ohi dela errefrauak, ipuiak, kantik zein txistekak *buruz* emanaz, eta areago kopuru batera iritsiz gero, baldin eta memorio opa-roko kasu bereziren batekin topo egiten ez badagu, bederen; ez da

74. Cf. *Erizkizundi Irukoitza* (=Iker 3, A. M.ª Etxaideren argitalpena, Bilbo 1984) 228.or., I. Gaminde *Aditza bizkaieraz*, Iruñea 1984, I 302.or. (*auen*).

75. Halere, saiatuko naiz «robot-argazki» bat egiten 73. oharrean eta bestetan iragarri lanean.

harritzekoa gauza bera gertatzea Garibairi ere, batez ere bilduma bata bidali zuenetik Idiaquezen eskariz bigarrena paperean jarri arte aldi luze edo luzexkarik izan balitz.

A bilduma, G 139 zenbakiarekin Madrilgo Biblioteca Nacionalean gordetzen dena, gipuzkoar kopiagile batek egina da; W-ren kopiagile hau aski zintzoa izan bide zen ez bait zuen seguru asko aldaketarik egin, grafia eta hizkuntzazko txiki eta gutxi batzuk at⁷⁶, ez eta W-z landako beste materialerik erabili A osatzeko.

Hau dela deritzot Urkixok erabili eta hark kontutan ez izandako beste datu batzuren azterketak damaigun ondorioa.

76. Cf. *supra* §4.4.

6. ERASKINA A ETA B-REN EKOIZPEN ORDENAZ

6.1. Urrats bat aurrerago emanaz galde daiteke zein izan ote daitekeen Garibaik Idiaquezi bidalitako lehena eta zein bigarrena W eta B-ren artean. B da, ene aburuz, lehendabizi bidalia, eta W bigarrena.

Ohar bedi hasteko B-k hilen eta egunen izenak ere bazituela, nahiz eta F. Michelek ez argitaratu ^{76 bis}. Gogora bedi Garibaik dioenez Idiaquezek *errefrauak* eskatu zizkiola lehendabiziko sorta bat hartu ondoren: «El señor don Juan de Idiaquez, del Consejo de Estado de su Magestad, deseó otros *refranes* en su lengua vascongada sobre los que le dí antes en un quaderno, y en 18 de julio de este año de [15]92 le envié otro dellos á Valladolid con su interpretación interlinear, palabra por palabra, y en el sentido de ellos para su mejor declaración». Ez dio lehendabizikoan *errefrauez* kanpo beste zerbait ere bidali zion Idiaquezi, mementu horretan ez bait zitzaion horrelakorik axola, baina ia segurua iruditzen zait bigarrenean soilik *errefrauak* bidali zizkiola; W sorta, beraz.

6.2. Bada beste arrazoi moeta bat ere lehendabizi osatutako eta bidalitako sorta B dela suposatzearen alde. Gorago ikusi dugunez A-n B-n baino <sh> gehiago agertzen da /ć/ (egungo <ts>) isladatzeko. Zehatzago, 6 kasutatik ⁷⁷ 4tan <sh> dakar A-k; B-k, aldiz, 11tatik behin bakarrik ⁷⁸. Garrantzitsua da, ordea, esenplu bakar hori, bere azalpenean proposatzen bait da espreski <sh> hautzea soinu hori adierazteko. Burura datorkidan azalpen modu bat honako hau izan daiteke: demagun B dela lehendabizi osatutako sorta eta hori paperean jartzen ari zela pentsatu zuela digrama hortaz baliatzea, gazteleraren ortografiak ez bait zion eskeintzen hoberik. Alabaina soilik beranduago erabaki bide zuen sistimatikoki, edota ia sistimatikoki bederen, (A-ko <s>ak oro ez badira

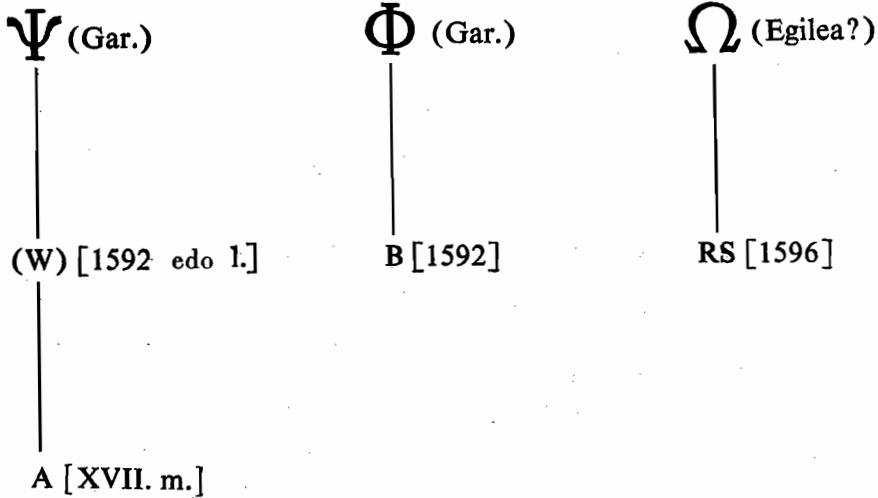
76 bis. Cf. *supra* § 2.

77. Kanpo uzten ditut *echa*, etab. A-ko kopiagilearen aldaketak izaki ez bait dugu erabakitzerik W-n <s> ala <sh> ziren; alderantziz *ausbok* (26) W-n <sh> eskatzen du zalantzarik gabe.

78. B-13 *osho-ac*; B 21-aren azalpenean halabar *usha*, (*errefrauak us*).

kopiagilearen aldaketak), erabiltzea letra hori eta ez besterik. Nolanahi ere, zailago iruditzen zait alderantzizkoa onartzea, hau da, W litzatekeela 1.ko bilduma eta hor ia erabat <sh> erabili ondoren hurrengo bilduman ezagutzen ez dugun arrazoiren bategatik ahalik eta gutxien erabili zuela; § 6.1.ekoa ere kontra luke.

6.3. Hau litzateke, bada, testuon arteko loturak isladatzen dituen *stemma*:

7. BIBLIGRAFIA

- AZKUE, Resurrección M.^a, «Evolución de la lengua vasca», *Euskera* 16 (1935), 57-120.
- , *Gipuzkera osatua*, *Euskera* 14 (1933) [orri zenbaketa berezia].
- , *Diccionario vasco-español-francés*, Tours 1905-6 (2. arg. Bilbo 1969).
- BLECUA, Alberto, *Manual de crítica textual*, Castalia, Madrid 1983.
- CARO BAROJA, Julio, *Los vascos y la historia a través de Garibay*², Txertoa, Donostia 1972.
- GOROSTIAGA, Juan, *Vocabulario del Refranero Vizcaino de 1596*, Acta Salmanticensia, 1953.
- LAFON, René, *Le système du verbe basque au XVIe siècle*², Elkar, Donostia 1980.
- LAKARRA, Joseba Andoni, «Bizkaiera zaharra gainerako euskalkien artean», 1985eko Donostiako E.H.U.aren Udako Ikastaroetan irakurri lan argitaragabea.
- , «RSen zenbait arazo», prestatzen ari naizen lana.
- , *Euskal Thesauruserako Gaiak: Hegoaldeko Testuak 1700-1745*, E.H.U.ko tesina argitaragabea, 1984.
- , & URGELL, Blanka, «XVI. mendeko bizkaierazko errefrau bildumen hiztegia», lan argitaragabea.
- MITXELENA, Koldo, *Fonética Histórica Vasca*², Donostia 1977.
- , *Textos Arcaicos Vascos*, Minotauro, Madrid 1964.
- , *Sobre el pasado de la lengua vasca*, Añamendi, Donostia 1964.
- , *Historia de la literatura vasca*, Minotauro, Madrid 1960.
- , *Estudio sobre las fuentes del diccionario de Azkue*, Bilbo 1971.
- , «Nota sobre algunos pasajes de *Refranes y sentencias*», *ASJU* I (1954) [1.º aroa] 25-34.or.
- , «Para la historia de la ortografía vasca (Miscelánea Filológica Vasca II)», *FLV* 30 (1978) 393-7.or.
- , «La letra *h* en los *Refranes y Sentencias de 1596* (Miscelánea Filológica Vasca III)», *FLV* 32 (1979) 213-20.or.
- , «Algo más sobre grafías de *Refranes y Sentencias* (Miscelánea Filológica Vasca III)», *FLV* 32 (1979) 220-5.or.
- , «Euskal Iztegitilleak XVII-XVIIIgarren mendeetan», *Euskera* VI (1961) 7-22.or.
- , «Introducción» in L. Michelena, M. Agud, *Nicolaò Landucci. Dictionarium Linguae Cantabricae (1562)*, Donostia 1958.

- , «Esaera zahar baten bigarren agerraldia», *Aingeru Irigarairi omenaldia (=Hizkuntza eta Literatura 4, Eusko Ikaskuntza, Zarautz 1985)*, 209-17.or.
- , «Descubrimiento y redescubrimiento en textos vascos», *FLV 8* (1971) 149-69.
- , «Los refranes del cuaderno de Oihenart», *ASJU I* (1967) 11-44.
- , A. Alonsoren *De la pronunciación medieval a la moderna en español* I-en kritika, *ASJU I* (1954) [1.ko aroa] 119-126.or.
- SARASOLA, Ibon, *Materiales para un thesaurus de la lengua vasca*, tesi argitaragabea, Barcelona 1980.
- , «Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos», *ASJU XVII* (1983) 69-212.or.
- SOTO-MICHELENA, M.ª Jesús, «El lexicon de *Refranes y Sentencias de 1596*», *ASJU XII-XIII* (1978-79) 15-86.or.
- URQUIJO, Julio, *El refranero vasco: I. Los refranes de Garibay*, Donostia 1919, 2. argit. *RIEV*² 27. alean, Bilbo 1976.
- , «Los refranes y sentencias de 1596. Estudio comparativo», *RIEV* 1911-1933. urteetako zb.etan.
- , «De paremiología vasca. ¿Conoció Oihenart los *Refranes y Sentencias de 1596*?», *ASJU I* (1967) 3-10.or.
- , «Los refranes vascos de Sauguis», *RIEV 2* (1908) 677-724 eta 3 (1909) 144-157.or.
- VILLASANTE, Luis, *Historia de la literatura vasca*², Arantzazu 1979.
- ZUBIAUR, José Ramón, & ARZAMENDI, Jesús, «El léxico vasco de los refranes de Garibay», *ASJU X* (1976) 47-144.or.; errefrauak ere ematen dituzte eta baita A-ren facsimila ere.